
Sociale economie in Vlaanderen: een proeve van conceptualisering en afbakening

'Sociale economie' is geen nieuw begrip of fenomeen, maar de jongste jaren is er duidelijk een grote hernieuwde belangstelling voor, internationaal gezien (zie onder andere Defourny, Develtere & Fonteneau, 1999; Defourny et al., 2009), maar ook in Vlaanderen, en dit zowel onder academici, als in het werkveld en bij de overheid.

Zoals we verder in deze bijdrage zullen toelichten is het begrip sociale economie een negentiende eeuws neologisme, waarmee verwezen wordt naar een complexe en dynamische realiteit die telkens opnieuw vorm en inhoud krijgt in specifieke tijd-ruimtelijke contexten. In zeer algemene zin wordt het gebruikt om te refereren naar een andere economie dan diegene die puur door winstbejag wordt gedreven. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw is een gestaag stijgende vernieuwde interesse voor de sociale economie merkbaar in wetenschap en beleid.

In deze bijdrage zoomen we in op het ontstaan van het begrip sociale economie en de realiteit waar het naar verwijst, op de definitie ervan die vertegenwoordigende organisaties van het werkveld als omschrijving van hun domein hebben gegeven en op de definitie die door de Vlaamse en federale overheden wordt gehanteerd. We gaan na wat nu in feite de theoretische basiselementen van het begrip sociale economie zijn en bekijken hoe we tot een door de theorie geleide, maar empirisch vindbare afbakening van het veld van de sociale economie kunnen komen. De theoretische vraag 'wat is sociale economie' krijgt dan ook onmiddellijk navolging met vraag 'hoe kunnen we dit veld empirisch afbakenen

en observeren?' Welke ondernemingen, ondernemers en ondernemingswijzen kunnen tot de sociale economie gerekend worden en hoe kunnen we die terugvinden?

Samen met de ontwikkeling van indicatoren voor de sociale economie vormden de conceptualisering van de sociale economie en de ontwikkeling van een methode voor empirische afbakening de voorbereidende werkzaamheden voor een monitor van de sociale economie in Vlaanderen. Dit ontwikkelingswerk werd beschreven in het WSE-rapport 'Technisch voorrapport voor een monitor van de sociale economie in Vlaanderen' (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Het opzet en de resultaten van een eerste uitdraai van deze monitor werden toegelicht in het WSE-rapport 'Een monitor voor de sociale economie in Vlaanderen: resultatenrapport' dat tevens vergezeld gaat van een 'methodologierapport' (Deraedt & Van Opstal, 2009a en b), en beknopt samengevat wordt in de bijdrage van Van Opstal en Deraedt (2010) elders in deze katern.

De voorgestelde conceptualisering en afbakening van de sociale economie grijpt terug naar deze die eerder ontwikkeld werd in het rapport 'Inventaris van databanken ter voorbereiding van een meetpost meerwaardeneconomie' (Marée et al., 2007), opgesteld op vraag van het Staatssecretariaat voor Duurzame Ontwikkeling en Sociale Economie. Ze bouwt dan ook voort op vroeger en lopend onderzoek op het vlak van sociale economie, uitgevoerd door de betrokken onderzoeksgroepen

(het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA) van de K.U.Leuven en het Centre d'Economie Sociale, gevestigd aan de Universiteit van Luik) en is in lijn met de ontwikkelingen in de internationale literatuur (zie onder meer Borzaga & Defourny, 2000; Defourny, et al., 2001; Defourny et al., 2009; Defourny et al. 1999; Develtere, 2006; Lauwereys & Nicaise, 1999; Levesque, 2001; Marée & Mertens, 2002; Mertens, 2002; Van den Broeck, Vanhoren & Nicaise, 2006).

Conceptualisering van de sociale economie

Negentiende eeuws neologisme voor een oude, maar springlevende realiteit

De term sociale economie is een negentiende eeuws neologisme dat door de Franse econoom Charles Dunoyer werd gelanceerd in zijn 'Nouveau traité d'économie sociale' (1830). Het werd overgenomen door een andere econoom, Auguste Ott (1851), maar ook door de Franse socioloog Frédéric LePlay (1856) die het institutionaliseerde door de oprichting van een tijdschrift 'Revue d'Economie Sociale', alsook door Charles Gides en Léon Walras die er in een gezamenlijk referentiewerk 'Etudes d'Economie Sociale' (1896) over schreven en er ook in hun afzonderlijke geschriften uitgebreid op gingen (Defourny et al., 2000). Net zoals vandaag gaven elk van deze auteurs een eigen invulling aan het concept dat volgens Gueslin in feite een benadering was van de politieke economie (Gueslin in Defourny & Develtere, 2009). Volgens Defourny et al. (2000) verwijzen de negentiende eeuwse invullingen van het begrip sociale economie allemaal naar een rechtvaardige economie, namelijk een economie die bijdraagt tot een verbetering van de levensomstandigheden van alle mensen en niet alleen van de reeds kapitaalachtigen (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

De initiatieven die de negentiende eeuwse sociaal-economische denkers tot de sociale economie vonden, betroffen allen *civil society*-initiatieven, meer bepaald solidaristische associatieve groeperingen die opgericht werden als reactie tegen de schade die de expansie van de industriële kapitalisme had veroorzaakt. Het gaat om initiatieven die op solidariteit en zelfhulp gebaseerd waren en het onderling

belang moesten dienen. Deze organisaties waren niet gericht op de maximale creatie van eigenaars- of aandeelhouderswaarde en vonden hun origine in privaat initiatief. Hun ontstaan is in feite traceerbaar tot in de oudheid en beperkt zich niet tot de westerse wereld. Reeds in het oude Egypte, Griekenland en het Romeinse Rijk, maar ook in Constantinopel, China, India en pre-koloniaal Amerika, bestonden er gilden en broederschappen die erop gericht waren onderlinge bijstand te verlenen bij ziekte en overlijden, en gemeenschappelijke belangen van hun leden te verdedigen. In het middeleeuwse Europa ontstonden naast gilden en broederschappen ook monastieke leefgemeenschappen en allerlei vormen van handels- en handelaarsassociaties. In het Engeland van de achttiende eeuw ontstonden de zogenaamde 'friendly societies', die zich ook verspreidden over de rest van de Angelsaksische wereld en erop gericht waren, in ruil voor een ledenbijdrage, steun te verlenen bij ziekte en overlijden. In heel Europa bloeide, weliswaar ondergronds, de vrijmetselarij. De initiatieven waren van verschillende ideologische origine, waarbij zowel links als rechts aanknopingspunten vonden bij de doelstellingen en werkwijzen van de sociale economie. Velen waren godsdienstig geïnspireerd en door kerken ondersteund. Uiteraard is het pas sinds de grondwettelijke verankering van de vrijheid van vereniging dat ze niet meer onder strikte staatscontrole konden ontstaan en werken, en dat juridische vormen voor deze initiatieven werden ontwikkeld (Defourny & Develtere, 2009).

In de loop van de negentiende eeuw kregen deze sociale economie organisaties in verschillende westerse landen een eigen juridisch statuut: de coöperaties, de mutualiteitskassen en de verenigingen zonder winstoogmerk (Defourny et al., 2000). Deze drie types van sociaal-economische initiatieven werden later algemeen erkend als de drie pijlers van de sociale economie (Moulaert & Ailenei, 2005). Sindsdien zijn de term sociale economie en haar pijlers ook geïnstitutionaliseerd geraakt in België, Spanje, Portugal, Québec, Zweden en Italië. Nieuwere juridische statuten ontstonden de jongste jaren in verschillende landen in Europa. Soms inspireert men zich daarbij uitdrukkelijk op het coöperatieve model: de sociale coöperaties in Italië (1991) en Polen (2006), de sociale solidariteitscoöperaties in Portugal (1998), de sociale initiatiefcoöperaties in Spanje (1999), de coöperatieve vennootschap voor het collectief belang in

Frankrijk (2001). Soms hanteert men een open bedrijfsmodel: de vennootschap met sociaal oogmerk in België (1995), de 'community interest company' in Groot-Brittannië (2004), de sociale onderneming in Finland (2004) en Italië (2006) (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Elders in deze katern gaan Coates en Van Opstal (2010) dieper in op deze juridische vormen en hun toepassing.

De opkomst van deze nieuwe juridische statuten voor sociale economie organisaties moet gesitueerd worden in de hernieuwde belangstelling voor de sociale economie sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Allerhande initiatieven ontwikkelden zich om een oplossing te zoeken voor oude en nieuwe sociale en maatschappelijke problemen: problemen van tewerkstelling en milieu, van eerlijke handel, zorg en welzijn, duurzame mobiliteit, duurzame energie, duurzame productie en consumptie, enzovoort. Met de evolutie van 'government naar governance' die zich in Europa en in verschillende sectoren steeds verder doorzet (Iliopoulos & Valentinov, 2009), of van 'welvaartstaat naar welvaartsparternariaat' (Salamon, 2010), ook wel de 'welvaartsriangel' genoemd (Evers, 1990, 1995; Evers et al., 2004; Eme, 1991; Laville, 1992, 1994; Pestoff, 1998, 2005), wordt de sociale economie, en met name ook het coöperatieve model van ondernemen, de jongste jaren herontdekt door zowel *civil society*-organisaties als overheden. Verschillende manieren van *co-productie* (waarbij burgers participeren in de productie van (semi)publieke goederen en diensten) kunnen worden geobserveerd (Brandsen & Pestoff, 2006).

Om deze realiteit en haar ontwikkelingen te omschrijven werd sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw het concept sociale economie opnieuw ontdekt, zowel door beleidsmakers en ondernemers, als door wetenschappers (Develtere, 2006). In wat volgt, nemen we de gangbare velddefinities, zoals ze in Vlaanderen in documenten van het door de overheid erkende overlegplatform voor de sociale economie (VOSEC) en door de overheid zelf gehanteerd worden, onder de loep. We werpen eveneens een ruime blik op de wetenschappelijke benaderingswijzen. Vervolgens zoomen we in op de theoretische basiselementen die uit de definities naar voren komen en op basis waarvan we dan op zoek gaan naar empirische indicatoren en criteria voor de afbakening van het veld.

Sociale economie definities in het Vlaamse werkveld en beleid

De laatste jaren hebben sociale economie ondernemingen zich gegroepeerd met als doel hun specifieke manier van economisch handelen te versterken, te verdedigen en uit te dragen. Een eerste oefening bestond er voor hen dan ook in om te definiëren wat hun domein – dat van de sociale economie – precies is. Anno 1997 omschreef VOSEC (het Vlaams Overleg Sociale Economie) de sociale economie als volgt:

Definitie van de sociale economie (VOSEC, 1997)

“De sociale economie bestaat uit een verscheidenheid van bedrijven en initiatieven die in hun doelstellingen de realisatie van bepaalde maatschappelijke meerwaarden vooropstellen en hierbij de volgende basisprincipes respecteren: voorrang van arbeid op kapitaal, democratische besluitvorming, maatschappelijke inbedding, transparantie, kwaliteit en duurzaamheid.

Bijzondere aandacht gaat ook naar de kwaliteit van de interne en externe relaties. Zij brengen goederen en diensten op de markt en zetten daarbij hun middelen economisch efficiënt in met de bedoeling continuïteit en rentabiliteit te verzekeren.”

De ondernemers die zich in het Vlaams Overlegplatform voor de Sociale Economie verenigd hadden, omschreven de sociale economie dus als een door specifieke waarden en principes geleide economie, waarbij het accent wordt gelegd op de voorrang die mens en arbeid hebben op kapitaal. In tegenstelling tot de eerder door de Waalse tegenhanger van VOSEC ontwikkelde definitie van de sociale economie,¹ legt de Vlaamse benadering meer de klemtoon op noties als 'duurzame ontwikkeling' en 'transparantie' (Gijssels & Van den Broeck, 2008; Marée et al., 2007).

De definitie van VOSEC benadrukt, in tegenstelling tot deze van het Conseil Wallon de l'Economie Sociale (CWES) ook de economisch efficiënte inzet van middelen door de sociale economie ondernemingen. Het CWES spreekt enkel in algemene zin

van 'economische activiteiten'. In de VOSEC-definitie luidt het dat het gaat om het 'op de markt brengen van goederen en diensten (...) door efficiënte inzet van middelen met de bedoeling continuïteit en rentabiliteit te verzekeren' (Gijssels & Van den Broeck, 2008; Marée et al., 2007).

Het *Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie* dat eind 2004 werd afgesloten tussen de federale overheid en de eenheden die in de regio's bevoegd zijn voor de materie van dat wat men de 'meerwaardeneconomie' noemt, laat zich lezen als een echt Belgisch compromis. Het specificeert dat het gaat om het 'produceren van goederen of leveren van diensten die op de markt worden aangeboden, waarvoor een prijs betaald wordt en waarvoor een behoefte en cliënteel bestaat.' Of deze prijs kostendekkend (laat staan margecreërend) moet zijn, laat men in het midden (Gijssels & Van den Broeck, 2008; Marée et al., 2007).

In het Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie wordt de sociale economie omschreven als een van de twee pijlers van de meerwaardeneconomie, naast de andere pijler van het maatschappelijk verantwoord ondernemen.² Volgens het samenwerkingsakkoord heeft de term meerwaardeneconomie betrekking op alle economische initiatieven die een sociale meerwaarde creëren, verder gespecificeerd als "de integratie van kansengroepen op de arbeidsmarkt, streven naar interculturele ontwikkeling, bevorderen van sociale cohesie, bevorderen van gelijke kansen, duurzaam omgaan met het leefmilieu, versterken van de band tussen noord en zuid" (Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie in: Gijssels & Van den Broeck, 2008).³ De 'sociale economie' wordt daarbij als volgt gedefinieerd:

De definitie van de sociale economie volgens het Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie

"De sociale economie omvat die initiatieven en -bedrijven (die) goederen produceren of diensten leveren die op de markt worden aangeboden, waarvoor een prijs wordt betaald en waarvoor een behoefte en cliënteel bestaat. Zij beogen continuïteit, rentabiliteit en duurzame ontwikkeling.

Deze initiatieven en bedrijven eerbiedigen de volgende basisprincipes: voorrang van arbeid op kapitaal, beheersautonomie, dienstverlening aan de leden, aan de gemeenschap en aan de stakeholders, democratische besluitvorming, duurzame ontwikkeling met respect voor het leefmilieu.

Binnen deze sociale-economie-initiatieven nemen de buurt- en nabijheidsdiensten een belangrijke plaats in."

Met het begrip maatschappelijk verantwoord ondernemen dat als de tweede pijler van de meerwaardeneconomie wordt gepresenteerd, verwijst men in het samenwerkingsakkoord naar "een wijze van bedrijfsvoering waarbij in individuele ondernemingen en organisaties gestreefd wordt naar een duurzaam evenwicht tussen economisch succes en de sociale, ecologische en ethische aspecten." Deze vorm van bedrijfsvoering kan volgens het samenwerkingsakkoord betrekking hebben op "ondernemingen in de sociale en reguliere economie" (Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie in Gijssels & Van den Broeck, 2008).⁴

Sociale economie en maatschappelijk verantwoord ondernemen worden in het samenwerkingsakkoord van elkaar onderscheiden, maar volgens velen is het bijna onmogelijk het verschil tussen beide klaar te stellen, laat staan te observeren. In de conceptualisering van de sociale economie die we verder zullen ontwikkelen, presenteren we een basiscriterium dat toelaat een fundamenteel onderscheid tussen beide aan te geven.

Hoewel de definities van VOSEC en de overheid het ruimer verwoorden, wordt de kern van de sociale economie in Vlaanderen wel geacht te liggen op de socio-professionele inschakeling van kansengroepen via economische activiteiten.

De definitie van de sociale economie in het Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie heeft een aantal punten gemeenschappelijk met de definities uit het Vlaamse en Waalse werkveld. Alle drie zijn ze normatief van inslag, dat wil zeggen dat ze bepaalde fundamentele en primaire waarden en principes expliciteren die kenmerkend zijn voor dat deel van de economische realiteit dat ze omschrijven. Daarnaast vullen ze alle drie deze normatieve

definitie aan met de vermelding van een aantal juridisch institutionele vormen van ondernemingen die a priori deel uitmaken van de sociale economie. Immers, waarden zijn op zich geen direct waarneembare kenmerken van ondernemingen. Om dan toch te kunnen bepalen wie er tot de sociale economie behoort en wie niet, grijpt men terug naar de juridische vormen die de wetgever gecreëerd heeft met de bedoeling om precies die waarden die in de sociale economie als fundamenteel worden gezien structureel vorm te geven. Men refereert dan in eerste instantie aan de drie juridische vormen die sinds de negentiende eeuw (cf. supra) geacht worden tot de sociale economie te behoren: coöperaties, mutualiteiten en verenigingen zonder winst oogmerk (vso). In België is er eveneens de nieuwe juridische vorm van de vennootschap met sociaal oogmerk. Een vorm die geen rechtspersoon op zich is, maar een transversaal statuut dat aan een andere vorm van commerciële vennootschap kan worden toegevoegd. Hierbij was het de bedoeling een commerciële tegenhanger te creëren voor de vereniging zonder winst oogmerk (vzw) aan welke het niet toegelaten is om commerciële activiteiten als hoofdactiviteit te ontplooien. De vso daarentegen is een handelsvennootschap die expliciteert dat ze een welomschreven sociaal doel dient en dat ze haar eventuele winst enkel in functie van dat sociale doel – of bij ontbinding aan een gelijkaardig sociaal doel – zal besteden (zie ook Coates & Van Opstal (2010) elders in deze katern) (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

In feite combineren de werkveld- en beleidsdefinities van de sociale economie twee niveaus: het niveau van de theorie (een normatieve conceptualisering) en het niveau van de empirie (een afbakening op basis van het empirisch waarneembare kenmerk van het juridische statuut van de onderneming). Men maakt de facto een combinatie van twee problemen en het ene probleem is geen oplossing voor het andere. Niet alleen is het, zoals al gesteld, quasi onmogelijk drijvende waarden en principes te observeren, ook de juridisch institutionele afbakening biedt geen garantie voor een sluitende afgrenzing van de sociale economie (Van den Broeck, Vanhoren & Nicaise, 2006; Marée & Mertens, 2007). Zo telt België meer dan honderdduizend verenigingen zonder winst oogmerk, maar deze ontplooien niet allemaal activiteiten die eenduidig onder de noemer economische

productieactiviteiten vallen. Zo ook zijn er in België circa veertigduizend coöperatieve vennootschappen (cv's), maar in de wetgeving ten aanzien van de coöperatieve vennootschap wordt geen gewag gemaakt van coöperatieve waarden en principes, waardoor het geenszins zeker is dat deze veertigduizend cv's allemaal werken volgens de coöperatieve principes en waarden die zelf aan de basis gelegen hebben van de waarden en principes van de sociale economie.⁵ Omgekeerd geldt evenzeer dat er heel wat initiatieven bestaan die, wat betreft de fundamentele waarden die ze erop na houden en de primaire doelstellingen die ze nastreven, tot de sociale economie kunnen gerekend worden, maar niet een van bovenvermelde juridische statuten aangenomen hebben (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Een juridisch institutionele benadering die enkel rekening houdt met het juridisch statuut van de organisaties zal dus enerzijds leiden tot een te ruime afbakening (niet alle vzw's ontplooien economische activiteiten, niet alle coöperatieve vennootschappen volgen de coöperatieve principes die door de Nationale Raad voor de Coöperatie, in lijn met de internationale coöperatieve beweging worden vooropgesteld, enzovoort). Anderzijds zal ze tot een te beperkte afbakening leiden. Ondernemingen die een andere rechtspersoonlijkheid hebben aangenomen, maar wel werken volgens de principes en de waarden van de sociale economie zullen niet in de lijst van sociale economie ondernemingen worden opgenomen, wanneer die enkel gebaseerd is op het juridische statuut van de ondernemingen (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Vandaar dus de optie voor een combinatie van een juridisch institutionele en een normatieve benadering. Maar hier zijn we terug bij het beginprobleem als het op afbakening van de sociale economie aankomt. Hoe kunnen waarden en principes waargenomen worden en een empirisch criterium vormen voor een afbakening van de sociale economie ten opzichte van de rest van de economie?

De afbakeningskwestie moet volgens ons gescheiden worden van de conceptualisering van de sociale economie. Uiteraard moet de conceptualisering elementen aanreiken die in een afbakeningsoefening vertaald kunnen worden naar empirische

observaties. Maar de beide niveaus (en daarmee doelstellingen) combineren in één omschrijving is volgens ons geen goed idee.

Daarom willen we in de volgende paragrafen eerst kort inzoomen op de wetenschappelijke benaderingswijzen om daarna de theoretische basiselementen voor een conceptualisering eruit te distilleren en die dan vervolgens verder te vertalen in een empirische afbakening.

Wetenschappelijke benaderingswijzen

In de wetenschappelijke literatuur kunnen grosso modo twee benaderingswijzen worden onderkend. Enerzijds is er de Franstalige wetenschappelijke onderzoekstraditie die de term *sociale economie* gebruikt om te refereren aan een realiteit die zich positioneert tussen de private op winst georiënteerde sector enerzijds en de publieke, door de overheid georganiseerde sector anderzijds (zie onder andere Pestoff, 1992; Evers & Laville, 2004; Defourny et al., 2000; Van den Broeck, Vanhoren & Nicaise, 2006). Anderzijds is er de Angelsaksische traditie die veel eerder de term *non-profit sector* hanteert om naar de derde sector tussen de private op winst georiënteerde economie en de publieke economie te verwijzen (zie onder andere Salamon & Anheier, 1997, 2004; Salamon, 2010).

De *non-profit benadering* is ingebed in de Amerikaanse context waarin privaat initiatief wordt verkozen boven overheidsinterventie en waarin men vasthoudt aan een strikt criterium van niet-verdeling van de winst als tegenpool van een door de kapitalistische logica gedomineerde economische markt. De *sociale economie benadering* wil een economische realiteit tussen winstgedreven kapitalisme en publieke economie in het vizier brengen. In deze realiteit komen ook activiteiten en organisaties voor die zich door een bedrijfs-economische logica laten leiden, maar niet primair door de logica van de creatie van groot financieel gewin ten voordele van de eigenaars of aandeelhouders. In deze realiteit is eveneens plaats voor door publieke overheden opgezette initiatieven die economische activiteiten ontplooiën met maatschappelijke of sociale doelen (Defourny et al., 1999; Gijssels & Van den Broeck, 2008; Marée et al., 2007).

Met de term *sociale economie* dekt men in feite een realiteit die enerzijds heel wat beperkter, maar anderzijds ook veel ruimer is dan deze die met de term *non-profit* wordt aangeduid. Niet alle non-profit organisaties ontwikkelen namelijk economische activiteiten. De sociale economie verwijst in deze optiek dan naar een beperktere realiteit, namelijk enkel naar die organisaties uit de non-profit sector die economische activiteiten opzetten. Maar het begrip sociale economie is anderzijds ook ruimer dan het non-profit concept, want naast organisaties die niet op winstmaximalisatie en -verdeling gericht zijn, omvat de sociale economie ook ondernemingen die weliswaar in de eerste plaats opgezet zijn om sociale doelstellingen te realiseren, maar toch een beperkte winstdeling toestaan. Ook in Vlaanderen wordt immers niet de gehele private economie primair gedomineerd door de aandeelhouders- of eigenaarswaarde logica. En naast autonome privé-initiatieven worden er ook door (lokale) publieke overheden economische initiatieven opgezet die bijvoorbeeld de inschakeling van kansengroepen op de arbeidsmarkt beogen (Gijssels & Van den Broeck, 2008; Marée et al., 2007).

In de internationale onderzoeksgemeenschap worden, aan beide zijden van de Atlantische oceaan, sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw ook meer en meer de termen 'social entreprise' (sociale onderneming), 'social entrepreneurship' (sociaal ondernemerschap) en 'social entrepreneur' (sociaal ondernemer) gehanteerd om te verwijzen naar de specifieke organisaties en de specifieke manier van ondernemen in de sociale economie. Onderzoeken opleidingsinstituten (zoals Harvard Business School), onderzoeksnetwerken (zoals het EMES in Europa), stichtingen en verenigingen van sociale ondernemers (zoals Ashoka) rezen de jongste jaren als paddenstoelen uit de grond en ontwikkelden omschrijvingen van bovengenoemde termen. Een erg interessante vergelijking van de Europese en Amerikaanse benaderingen is te vinden in Kerlin (2006).

De auteurs leggen verschillende accenten, maar globaal genomen zijn *sociale ondernemingen* dan die organisaties die primair sociale en maatschappelijke doelstellingen en meerwaarde nastreven, die hun eventuele gegenereerde winst herinvesteren in hun sociaal doel of in de ruimere samenleving, en beperkingen stellen aan de financiële

belangen van de investeerders. De bedrijfsvoering wordt daarentegen wel gedreven door een ondernemerslogica. *Sociaal ondernemerschap* is dan de manier van ondernemen die in deze organisaties bedreven wordt en de drijfveer voor het opzetten van sociale ondernemingen. De term *sociaal ondernemer* wordt gebruikt om te verwijzen naar een persoon die huidige of zelfs toekomstige sociale of maatschappelijke behoeften ziet, tot de ontwikkeling van een innovatieve dienstverlening als antwoord erop overgaat, en het risico neemt en/of hiertoe partners zoekt om een organisatie op poten te zetten die sociale of maatschappelijke meerwaarde beoogt (zie onder andere Austin et al., 2006; Borzaga & Defourny, 2000; Dees & Andersen, 2006; Defourny, 2001; Defourny & Nyssens, 2009; Deraedt et al., 2009; Jones & Keogh, 2006; Kerlin, 2006; Pearce, 2003; Peredo & McLean, 2006; Pestoff, 1997; Roberts & Woods, 2005). Sommige auteurs situeren sociale ondernemingen, sociaal ondernemerschap en sociale ondernemers enkel in het domein van de *not-for-profit* economie (waarbij men *not-for-profit* al ruimer definieert dan *non-profit*, want het bevat ook de ondernemingen die wel aan beperkte winstdeling doen), terwijl anderen het veel ruimer zien en het veel gelijk stellen met het domein van het maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

Welke benadering ontwikkelden we nu op basis van onze lezing van de literatuur en in aanloop naar een empirische afbakening van de sociale economie ter voorbereiding van een monitor van de sociale economie? In de hierna volgende paragrafen presenteren we respectievelijk de theoretische basiselementen voor een finaliteitsbenadering en hoe we ons hierdoor laten leiden voor een empirische afbakening van het domein van de sociale economie.

De sociale economie: theoretische basiselementen voor een finaliteitsbenadering

Sociale economie als een vorm van economisch handelen

De term sociale economie valt uiteen te trekken in twee delen: *economie* en *sociaal*.

In eerste instantie verwijst sociale economie naar een domein binnen de *economie*, naar een *bepaalde wijze van economisch handelen*. Economisch handelen is een manier van menselijk handelen dat erop gericht is behoeften te bevredigen onder condities van schaarse middelen (Berlage et al., 2000). Afhankelijk van welke behoeften worden geformuleerd en door wie ze worden geformuleerd, heeft het handelen een verschillende finaliteit. Het verschil tussen sociale economie en die andere bekende wijze van economisch handelen, namelijk de kapitalistische economie, situeert zich eerst en vooral in hun verschillende en in verschillende mate geëxpliciteerde finaliteiten (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

Economisch handelen betreft de uitvoering van bepaalde activiteiten (handelingen) waarmee aan de particuliere behoeften tegemoet gekomen wordt. Volgens Defourny et al. (2001) verwijst economisch handelen naar economische productieactiviteiten, meer bepaald activiteiten waarin goederen of diensten worden geproduceerd door een andere economische agent dan diegene die ze consumeert (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

Economisch handelen betreft niet alleen de productie, maar ook de verhandeling van de geproduceerde goederen of diensten. Zoals voordien reeds gesteld, zijn de protagonisten van de sociale economie het niet geheel eens over de mate waarin deze verhandeling in het kader van de sociale economie puur volgens een marktmechanisme, dan wel ondersteund door de overheid, moet gebeuren.⁶ Defourny et al. (2001) stellen in dit verband dat in de sociale economie goederen en diensten worden geproduceerd die op de markt worden aangeboden tegen een prijs die minstens gedeeltelijk de productiekosten dekt. Soms worden ze geproduceerd en verhandeld tegen een prijs die lager is dan de kostprijs en valt de sociale economie onderneming gedeeltelijk terug op marktinkomsten (subsidies, giften, bijdragen). Veel sociale economie ondernemingen doen volgens Defourny et al. (2001) dan ook een beroep op een mix aan inkomsten (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

In het kader van de conceptualisering van de sociale economie kunnen volgens ons de gegenereerde inkomsten niet als een theoretisch basiselement weerhouden worden. Immers, niet alle sociale

economie ondernemingen doen een beroep op andere dan marktinkomsten. Bovendien doen ook andere (not-for-profit-) organisaties frequent beroep op subsidies, giften en bijdragen.

Van het gegeven van de handelsactiviteit zou enkel weerhouden kunnen worden dat de goederen en diensten door een andere actor worden verbruikt dan diegene die ze produceert. Uiteraard is dit op zich geen afgrenzend criterium voor de sociale economie, want het is een basiselement van de economie in zijn geheel (waartoe de sociale economie behoort). En bovendien zijn nieuwe trends van 'co-productie' waarneembaar, waarbij consumenten tegelijkertijd een productierol opnemen in een sociale economie organisatie (bijvoorbeeld ouders die (ook) in niet-monetaire termen bijdragen aan de productie van de dienst van kinderopvang in een kinderkribbe) (Brandsen & Pestoff, 2006; Gijssels & Van Opstal, 2010). Maar de afgrenzing van de sociale economie ligt dan ook niet vervat in het basisgegeven dat het om economie gaat, wel in de sociale finaliteit die in het addendum sociaal wordt vervat.

Ook wie de actoren zijn die produceren en verhandelen is moeilijk een basiselement voor de sociale economie te noemen. Niet alleen omwille van de trend van co-productie (cf. supra), maar ook omwille van de 'hybriditeit' (Brandsen, Van de Donck & Kenis, 2006) van veel sociale economie ondernemingen. Met de term hybriditeit wijzen Brandsen, Van de Donck en Kenis (2006) erop dat organisaties zich niet meer laten omschrijven als publiek of privaat, als staat, markt of middenveld, maar typisch een vermenging zijn van alle deze sferen en de daarin geldende logica's. Traditioneel wordt de sociale economie door wetenschappers gesitueerd tussen de op winst gerichte economie en de publieke sector (zie onder andere Pestoff, 1992; Evers & Laville, 2004; Defourny et al., 2000; Van den Broeck, Vanhoren & Nicaise, 2006; Salamon & Anheier, 1997, 2004; Salamon, 2010). Dit betekent dat het om private initiatiefnemers zou moeten gaan (geen overheidsinitiatieven). Hoger beschreven we reeds dat hoewel de term in eerste instantie betrekking heeft op private initiatieven, ook overheden initiatiefnemers van sociale economie ondernemingen kunnen zijn. De omschrijving van een derde sector tussen winstgeoriënteerde economie en staat houdt ook in dat de producerende en verhandelende actoren in de sociale economie geen initiatiefnemers

mag betreffen die primair op winst gericht zijn. Eerder stelden we echter dat er ook winstmakende en (zij het beperkt) -uitkerende ondernemingen zijn die tot de sociale economie behoren. Ze behoren tot de sociale economie zolang winstuitkering geen primaire doelstelling is, maar een middel om de sociale en maatschappelijk objectieven waartoe de onderneming wordt opgezet te blijven realiseren, verbeteren en uitbreiden. En precies in dit laatste komen we bij het, volgens ons, leidend onderscheidend criterium van de sociale finaliteit van het economisch handelen.

De finaliteit van de sociale economie

Het tweede deel van het begrip sociale economie, namelijk dat deel dat wijst op het *sociale* karakter van het economisch handelen, is volgens ons het leidend criterium dat de sociale economie van de rest van de economie onderscheidt. We maken hierbij een onderscheid tussen twee dimensies van het sociale: de sociale aard van de handelingen enerzijds en het sociale doel dat met het economisch handelen beoogd wordt. Dit onderscheid spoot met het onderscheid tussen twee finaliteitsdimensies: enerzijds de *redenen waarvoor* een bepaalde economische activiteit of onderneming wordt opgezet (*wat* doet men?), anderzijds de *redenen waarom* men het handelen opzet (*hoe* doet men het/*hoe* gaat men tewerk/*hoe* organiseert men het?).

De *waarvoor-redenen* verwijzen naar de doelstellingen die men met het economisch handelen heeft, naar wat men wil realiseren, meer bepaald naar de behoefte(n) die men met de economische activiteit wil dekken. Hiermee samenhangend verwijzen ze ook naar de actor(en) voor en door wie deze behoefte(n) wordt geformuleerd, meer bepaald naar wie de begunstigde categorie(en) zijn van het economisch handelen (Defourny et al., 2001). Men zet een bepaalde economische activiteit op opdat men een inkomen uit kapitaal en/of uit arbeid zou genereren, opdat een bepaald product of een bepaalde dienstverlening zou kunnen aanbieden aan de leden van de organisatie, bepaalde doelgroepen of aan de gehele samenleving, enzovoort. Vaak ligt er een combinatie aan *opdat-redenen* of doelstellingen ten grondslag aan de opstart van een economische onderneming, net zoals er meerdere economische actoren betrokken zijn op deze doelstellingen

en begunstigd worden door de uitoefening van de economische activiteiten (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Omdat-redenen hebben te maken met de primaire beweegredenen van het handelen, naar de primaire of fundamentele waarden van wie handelt. We wijzen er hierbij op dat, wat sommigen ook beweren over de waarde vrijheid van economie, elk economisch handelen gedreven is door waarden. De vraag is welke waarden en wiens waarden. De vraag is dan wiens waarden overheersen en wie de controle uitoefent op de realisering ervan, meer bepaald wie de dominante categorie is (Defourny et al., 2001; Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

In de kapitalistische, op winstmaximalisatie en maximale winstverdeling gerichte economie is de primaire waarde de creatie van aandeelhouderswaarde. In deze vorm van economisch handelen, vormen de aandeelhouders de primaire begunstigten wier particuliere behoefte financieel winststreven is. Vaak wordt deze waarde niet expliciet als primaire waarde geformuleerd. Ze komt evenwel tot uiting in het beleid van de onderneming. Andere waarden kunnen ook als belangrijk naar voor worden geschoven, maar blijken in de praktijk op de tweede plaats te komen, na de aandeelhouderswaarde. In de sociale economie daarentegen zijn de *omdat*-redenen bepaalde, expliciet geformuleerde 'sociale' waarden die primair het economisch handelen drijven. Economische performantie en efficiëntie zijn belangrijk, maar ondergeschikt aan de dienstverlening aan de begunstigten. Winst maken is een instrument om de dienstverlening te kunnen verbeteren en continueren. In de sociale economie wordt behoeftebevrediging niet gedefinieerd als kapitaalsaccumulatie en worden de economische groepen ter dekking van wiens behoeften de economische initiatieven in eerste instantie worden opgezet ruimer omschreven dan deze van de investeerders. In de sociale economie zijn de expliciete en primaire begunstigten diegenen die beroep doen op de dienstverlening van de betrokken organisatie en de dominante categorie is niet beperkt tot de aandeelhouders (Defourny et al., 2000). Afhankelijk van de aard van de organisatie zijn de begunstigten (doelgroep)werknemers, consumenten, gebruikers van machines of logistieke diensten, spaarders en kredietnemers enzovoort (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Deze finaliteitsbenadering biedt een mogelijkheid om, zoals eerder beloofd, de sociale economie van het maatschappelijk verantwoord ondernemen te onderscheiden. Bij maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) is en blijft het creëren van aandeelhouderswaarde de primaire doelstelling van het ondernemen. De mvo-onderneming verbindt zich er daarbij op vrijwillige basis toe om dit op een mens- en/of milieuvriendelijke manier te realiseren. De motivatie hiervoor kan binnen het bedrijf (management, raad van bestuur) liggen, maar evenzeer in de (toenemende) druk van consumenten, regeringen, belangengroepen of niet-gouvernementele organisaties. Een druk die aanvoelt te wegen op de realisatie van de winst. Winstmaximalisatie blijft het voornaamste doel, maar mvo-ondernemingen houden eraan sociale en/of ecologische waarden in de ondernemingsmissie en hun manier van ondernemen op te nemen. De sociale economie daarentegen heeft een fundamenteel ander uitgangspunt. De sociale en maatschappelijke (met inbegrip van milieu) objectieven vormen de primaire redenen waarom men onderneemt. Dienstverlening aan de samenleving of de leden van de organisatie is de allereerste doelstelling. Winst maken is eerder een middel dan het primaire en finale doel. Het is een middel om de doelstelling van een continue en voortdurend verbeterende, mogelijks ook uitbreidende, dienstverlening aan de ruime samenleving, aan bepaalde doelgroepen in de samenleving of aan de leden van de sociale economie organisatie te realiseren (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Doelstellingen (*opdat*-redenen) en primaire beweegredenen (*omdat*-redenen) mogen dan wel de baselementen zijn voor een omschrijving die theoretisch toelaten de specificiteit van de sociale economie in het geheel van de economie (en bijvoorbeeld ten opzichte van de kapitalistische winstgedreven economie) te positioneren, ze zijn op zich ongeschikt om het veld van de sociale economie te kunnen afbakenen, bijvoorbeeld in functie van monitoring van dit domein. Voor de afbakening van het veld van de sociale economie, moeten we verder op zoek naar empirisch waarneembare kenmerken of criteria die toelaten sociale ondernemingen, sociale ondernemers, of sociaal ondernemerschap respectievelijk van andere ondernemingen, types van ondernemers of andere vormen van ondernemerschap te onderscheiden.

Naar een afbakening van de sociale economie in Vlaanderen

Hoewel we in theorie ook de insteek van het sociaal ondernemerschap of de sociale ondernemer kunnen nemen, prefereren we deze van de sociale economie onderneming. Ter fundering van deze keuze kunnen we stellen dat de sociale onderneming toch gezien kan worden als de plaats waar sociaal ondernemerschap bedreven wordt en het instrument waarmee de sociale ondernemer zijn objectieven kan realiseren. Meer pragmatisch luidt het argument dat we met de insteek van de onderneming in staat zijn een monitor van de sociale economie in Vlaanderen op te bouwen, gebruik makend van gegevens die over de betrokken ondernemingen en hun personeel beschikbaar zijn in de bestaande administratieve databanken. Aldus is het niet nodig om voor een instrument ter opvolging van trends en evoluties in de sociale economie een afzonderlijke dataverzameling op te zetten (tenzij aanvullend voor die ondernemingen waarover informatie ontbreekt of voor die variabelen die te weinig gedetailleerd zijn). We volgen hiermee de methodiek die ontwikkeld werd in het kader van het federaal onderzoeksproject 'Inventaris van databanken ter voorbereiding van een meetpost Meerwaarden economie' (Marée et al., 2007; Gijssels & Van den Broeck, 2008).

In wat volgt, gaan we na hoe we de ondernemingen kunnen vinden die werken volgens de primaire beweegredenen en doelstellingen van de sociale economie.

Primaire beweegredenen en doelstellingen van de sociale economie

Primaire beweegredenen van de sociale economie kunnen een concrete neerslag vinden in organisatieprincipes. VOSEC stelt aldus dat de ondernemingen in de sociale economie volgende basisprincipes respecteren waarmee ze hun sociale finaliteit concretiseren: voorrang van arbeid op kapitaal, democratische besluitvorming, maatschappelijke inbedding, transparantie, kwaliteit en duurzaamheid.

In het *samenwerkingsakkoord*, dat afgesloten werd tussen de federale overheid en de overheden van de gewesten en gemeenschappen in België, wordt

eveneens naar een aantal fundamentele principes verwezen: voorrang van arbeid op kapitaal, beheersautonomie, dienstverlening aan de leden, de gemeenschap en de stakeholders, democratische besluitvorming en duurzame ontwikkeling met respect voor het leefmilieu.

In een poging de essentie van de sociaal-economische ethiek samen te vatten, formuleren Defourny et al. (2001) het als volgt: "De ethiek van de sociale economie ondernemingen vertaalt zich in de volgende principes: het belang van de leden of van de gemeenschap heeft voorrang op winstderving, autonoom beheer, democratische besluitvorming en voorrang van arbeid op kapitaal bij de verdeling van de opbrengst."

Op zich vormen deze principes wederom nog geen empirisch waarneembare indicatoren voor de primaire beweegredenen van de sociale economie ondernemingen. Ze moeten geconcretiseerd worden in de structuur van de organisatie.

Daarnaast mogen ook de *sociale doelstellingen* van de ondernemingen (de andere finaliteitsdimensie die we eerder onderkenden, met name de *opdat*-redenen) niet vergeten worden. Deze laten zich vertalen in de missie en doelstellingen van de onderneming. Sociale ondernemingen kunnen verschillende sociale of maatschappelijke doelen nastreven: tewerkstelling creëren voor mensen die elders op de arbeidsmarkt moeilijk aan de bak komen, eerlijke handel drijven, duurzame producten maken, sociale diensten verlenen aan hun leden of aan de ruimere samenleving, enzovoort.

Pas in de mate dat de structuur van de organisatie en de doelstellingen van de onderneming zijn 'vastgelegd' in vormen en documenten worden ze ook empirisch waarneembaar. Vindbaar worden ze pas wanneer ze worden bevraagd of op een of andere wijze zijn geregistreerd.

Indicatoren van sociale economie ondernemingen

Defourny en Nyssens (2009) ontwikkelden in het kader van het EMES-netwerk volgend lijstje van economische en sociale indicatoren voor sociale economie ondernemingen:

Economische indicatoren:

- een continue activiteit van productie en/of verhandeling van goederen of diensten
- een hoge graad van autonomie
- een significant risiconiveau
- een minimum aandeel van betaalde arbeid

Sociale indicatoren:

- een expliciete doelstelling om voordeel te verstreken aan de gemeenschap
- een initiatief gelanceerd door een groep van burgers
- een beslissingsstructuur waarbij de link tussen stem en grootte van de kapitaalsinbreng wordt doorbroken
- een participatieve besluitvorming waarin meerdere stakeholders betrokken zijn
- een beperkte winstdeling.

De economische indicatoren wijzen erop dat het om ondernemingen moet gaan en vertalen de economische basiselementen van het begrip sociale economie. De sociale indicatoren zijn een concretisering van de sociale finaliteit van de sociale economie ondernemingen. Ze hebben enerzijds betrekking op organisatiestructuren en concrete afspraken tussen betrokken partijen met betrekking tot kapitaalsopbouw, winstdeling, beheer en besluitvorming, waarmee ze de *omdat*-redenen of primaire beweegredenen van de sociale onderneming vorm geven. Anderzijds hebben ze betrekking op de doelstellingen, of de *opdat*-redenen, waartoe de sociale onderneming werd opgezet.

Op bestuurlijk vlak veruitwendigen de principes van autonomie en democratisch beheer zich in het feit dat de sociale economie ondernemingen autonoom beheerd worden en op bestuurlijk vlak geen systeem van meerderheidsparticipaties op grond van eigendom kennen. Sociale economie ondernemingen hebben eigen besluitvormingsorganen en werken daarbinnen met een systeem waarbij de link tussen stem en grootte van de kapitaalsinbreng wordt doorbroken en beperking van stemrecht wordt gehanteerd. Ze onderscheiden zich van private kapitalistische ondernemingen in de zin dat kapitaalsinbreng niet de basis hoeft te vormen voor het beslissingsrecht dat actoren hebben. De verdeling van het stemrecht kan daarbij variëren van het principe 'een man, een stem', tot het opleggen van beperkingen in het stemrecht van meerderheidsaandeelhouders. In sociale economie

ondernemingen krijgen de besluitvormingsstructuren vorm volgens het principe van democratisch beheer, waarbij verschillende stakeholders (niet alleen de shareholders) een invloed kunnen uitoefenen op het beleid (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Sociale economie organisaties onderscheiden zich dus van andere economische organisaties op het vlak van wie de dominante categorie van de organisatie is, meer bepaald de categorie van actoren die de controle uitoefent op de organisatie en haar opbrengsten. Deze heeft een doorslaggevende stem bij de besluitvorming (Defourny et al., 2001).

De regel dat de verdeling van de winst ondergeschikt is aan mens en arbeid, vertaalt zich in de afwezigheid of de beperking van winstdeling. Verenigingen zonder winst oogmerk, vennootschappen met sociaal oogmerk en mutualistische verenigingen keren geen winst uit. De coöperaties die erkend zijn voor de Nationale Raad voor de Coöperatie (NRC) keren een beperkte winst uit, waarbij de beperking precies wordt ingevoerd om speculatie tegen te gaan en de focus te blijven leggen op de continuering, voortdurende verbetering en mogelijks uitbreiding van de dienstverlening. De bestemming die aan de winst gegeven wordt, wordt in overeenstemming met de finaliteit van de organisatie en op een democratische wijze bepaald door de leden. Hetzelfde geldt voor vennootschappen met sociaal oogmerk. Dit alles concretiseert het principe dat sociale economie ondernemingen niet in de eerste plaats de creatie van aandeelhouderswaarde voorop stellen en minder nog de creatie van meerwaarde voor meerderheidsaandeelhouders, maar wel de gebruikerswaarde (Defourny et al., 2001). Afhankelijk van de organisatie is dit de gebruikerswaarde van (doelgroep)werknemers, consumenten, gebruikers van machines of logistieke diensten, spaarders en kredietnemers, enzovoort (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

Met dat laatste komen we op de andere dimensie van sociale finaliteit, de sociale of maatschappelijke doelstellingen waartoe de sociale economie onderneming wordt opgezet. In de reeks van sociale indicatoren die door Defourny en Nyssens (2009) voor sociale ondernemingen worden voorgesteld, is de sociale doelstelling de eerste sociale indicator. Ze verwijst naar de *opdat*-reden, de reden waarom de sociale onderneming bestaat. Deze reden kan de

tewerkstelling zijn van mensen met een handicap of een andere afstand tot de arbeidsmarkt, duurzame energie- of levensmiddelenproductie, eerlijke handel, sociale dienstverlening aan de leden van de organisatie, aan maatschappelijke doelgroepen of aan de ruimere gemeenschap, kredietverstrekking of kapitaalparticipatie in sociale economie initiatieven en non-profit organisaties, betaalbare en specifieke managementondersteuning voor sociale economie ondernemingen en non-profit organisaties, enzovoort.

De sociale en economische indicatoren die door Defourny & Nyssens (2009) werden gepresenteerd, zijn belangrijke criteria voor een afbakening van het geheel van sociale economie ondernemingen in Vlaanderen, maar zijn op zichzelf nog geen empirisch waarneembare en vindbare kenmerken voor een selectie van sociale economie ondernemingen uit het geheel van de Vlaamse economie. Ze worden pas zichtbaar en vindbaar wanneer ze institutioneel 'vastgezet' en/of in documenten beschreven worden. Om het terrein van de theorie te verlaten en dat van de empirie te kunnen betreden – bijvoorbeeld voor de ontwikkeling en uitdraai van een monitor van de sociale economie in Vlaanderen – moeten we 'vindplaatsen' van sociale economie ondernemingen omschrijven.

Vindplaatsen van sociale economie ondernemingen

Voor een monitor van de sociale economie in Vlaanderen is het van belang een methodiek te ontwikkelen die een exhaustieve, in de zin van alle sociale economie ondernemingen omvattende, dataverzameling mogelijk maakt. De moeilijkheid is echter dat er geen exhaustieve repertoria van sociale economie ondernemingen in Vlaanderen bestaan.

In de Kruispuntbank Ondernemingen is de juridische vorm van de ondernemingen opgenomen en in theorie zouden we hieruit dus de rechtspersonen kunnen selecteren die vormelijk aan de economische en sociale indicatoren van sociale economie ondernemingen voldoen. Eerder in deze bijdrage wezen we echter op de moeilijkheid van deze werkwijze. Enerzijds zou ze leiden tot een te ruime afbakening. Immers, niet alle vzw's ontplooiën economische activiteiten, niet alle coöperatieve

vennootschappen volgen de coöperatieve principes die door de Nationale Raad voor de Coöperatie (in lijn met de internationale coöperatieve beweging) worden vooropgesteld, enzovoort. Anderzijds zou ze leiden tot een te beperkte afbakening. Ondernemingen die een andere rechtspersoonlijkheid hebben aangenomen, maar wel werken volgens de primaire beweegredenen van de sociale economie en sociale doelstellingen nastreven zullen niet in de lijst van sociale economie ondernemingen worden opgenomen, wanneer die enkel gebaseerd is op het juridische statuut van de ondernemingen (cf. supra).

Omschrijvingen van sociale doelstellingen en werkwijzen kunnen teruggevonden worden in visieteksten en mission statements. Maar van deze visies en missies wordt nergens een algemeen repertorium bijgehouden waaruit de sociale ondernemingen kunnen gedistilleerd worden en het is onbegonnen werk een documentanalyse van alle visies en missies van ondernemingen in Vlaanderen te maken. Een steekproef hieruit zou geen goede basis vormen voor een monitor van de sociale economie, aangezien de monitor de ambitie heeft het geheel van de sociale economie te dekken. We krijgen dan immers maar een beeld van een beperkt deel van de sociale economie en, behoudens met een techniek van schatting en extrapolatie, weten we daarenboven niet hoe groot het aandeel is van de sociale economie in de totale economie en welk aandeel we precies beschreven hebben.

Daarom moeten we op een andere manier tewerk gaan. We moeten de 'vindplaatsen' van sociale economie ondernemingen elders gaan zoeken. We zoeken ze in de richting van *mechanismen van erkenning* en van *behoren tot de sociale economie*. Deze mechanismen selecteren immers ondernemingen die aan de criteria voor erkenning of behoren tot voldoen. Ze hebben betrekking op de sociale doelstellingen of op de fundamentele principes van de sociale economie. Het nadeel van deze werkwijze is dat ondernemingen die sociale doelstellingen nastreven en/of volgens de principes van de sociale economie werken, maar hiervoor geen erkenning hebben aangevraagd (omdat ze van het bestaan ervan niet afweten of omdat ze het nut niet inzien van een vaak zware erkennings- of toetredingsprocedure te volgen) niet in de analyse worden opgenomen.

In Vlaanderen kunnen volgende mechanismen van erkenning worden gevonden:

- erkenning als vennootschap met sociaal oogmerk (vso)
- erkenning als werkvorm voor sociale inschakeling door het Vlaams Subsidieagentschap Sociale Economie
- erkenning als ondersteuningsstructuur voor de sociale economie door het Departement Werk en Sociale Economie
- erkenning voor de Nationale Raad voor de Coöperatie
- lidmaatschap van een koepel of federatie van sociale economie ondernemingen die betrokken is in het Vlaams Overlegplatform Sociale Economie

Het mechanisme van ‘behoren tot’ zit vervat in de zelfbekenning tot de sociale economie door zich te laten opnemen in het repertorium van sociale ondernemingen op de portaal­site van de sociale economie in Vlaanderen, bijgehouden door het Vlaams Overlegplatform Sociale Economie.

Op basis hiervan kunnen we dan komen tot een theoretisch gedreven, maar pragmatische en dynamische empirische afbakening van de sociale economie in Vlaanderen.

Naar een pragmatische en dynamische afbakening van de sociale economie

De afbakening van het veld van sociale economie ondernemingen, zoals die op dit ogenblik mogelijk is, moet tegelijkertijd theoretisch gedreven, dynamisch en pragmatisch zijn. We ontwikkelden er dan ook een afbakening voor die toelaat rekening te houden met feitelijke evoluties in het veld en evoluties op het terrein van het beleid ter zake.

In het kader van de voorbereidende werkzaamheden voor een monitor van de sociale economie in Vlaanderen, stelden we een methodiek van afbakening voor waarmee we theoretisch wel het hele domein van de sociale economie afdekken, maar ook een pragmatische en dynamische selectie van ondernemingen ontwikkelen die toelaat de betrokken ondernemingen en gegevens erover te vinden en te systematiseren.

Zoals eerder geargumenteed vertrekt de methodiek van afbakening van een repertorium van sociale economie ondernemingen. Ondernemingen vormen dus de analyse-eenheid. Theoretisch beargumenteerden we dit door te stellen dat sociale economie ondernemingen plaatsen zijn waar aan sociaal ondernemen wordt gedaan en instrumenten zijn waarmee sociale ondernemers hun objectieven kunnen waarmaken. Praktisch gezien argumenteerden we dat we optimaal wensen in te spelen op de mogelijkheid om gegevens te distilleren uit bestaande administratieve databanken over ondernemingen en hun werknemers (en dus geen nieuwe dataverzameling te moeten organiseren). Dit laatste, praktische argument werd reeds ontwikkeld in Marée et al. (2007).

In het technisch voorrapport voor de monitor van de sociale economie in Vlaanderen argumenteerden we dat de ondernemingen die door het repertorium omsloten worden, worden geselecteerd op basis van een ‘erkenning’ als sociale economie onderneming, en/of hun ‘bekennen tot de sociale economie’ (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Zoals in bovenstaande paragraaf over de vindplaatsen van sociale economie ondernemingen toegelicht, valt dit laatste uiteen in (a) lidmaatschap van een koepel of federatie die aangesloten is bij het Vlaams Overlegplatform voor de Sociale Economie (VOSEC) en (b) zelfbekenning tot de sociale economie via aanmelding in de lijst van sociale economie ondernemingen op de portaal­site sociale economie die wordt bijgehouden door VOSEC. We veronderstellen hierbij dat de lidorganisaties van koepels en federaties aangesloten bij VOSEC en de ondernemingen die zich aanmelden voor het repertorium van sociale economie ondernemingen op de portaal­site sociale economie zich aansluiten bij de definitie van de sociale economie van VOSEC en ernaar streven hun sociale doelstellingen en primaire sociale beweegredenen te concretiseren in hun bedrijfsstructuur en hun dagelijkse bedrijfsvoering. Het dient gezegd dat we geen empirische indicatie hebben van de mate waarin ze hierin ook effectief slagen, maar pragmatisch gezien gaan we ervan uit dat de ondernemingen die presenteren als sociale economie ondernemingen ook sociale doelstellingen nastreven en dit op een wijze doen die in overeenstemming is met de principes van de sociale economie. Verder onderzoek op vlak van de ontwikkeling en toepassing van een geschikt

meetinstrument, dat toelaat de mate te bepalen waarin ondernemingen dit effectief realiseren, zou tot een geverifieerde lijst van sociale economie ondernemingen kunnen leiden.

De afbakening die we voorstellen betreft in feite een categoriale benadering. Een categoriale benadering laat toe verschillende categorieën te omschrijven die al dan niet allemaal opgenomen kunnen worden in de populatie voor een monitor, dit op basis van hun 'erkenning' en/of hun 'behoren tot'. Hierbij kan telkens correct aangegeven worden op welke populatie de monitor betrekking heeft. Deze correcte omschrijving is niet alleen een optie, het is ook een noodzaak om reductionisme te vermijden en bijvoorbeeld de sociale economie niet te reduceren tot de sociale inschakelingseconomie.

In lijn met het federale en Vlaamse beleid op het vlak van de sociale economie, vormt de sociale inschakelingseconomie de eerste categorie van ondernemingen in de sociale economie. Een tweede categorie bevat ondernemingen die als primaire doelstelling de ondersteuning (financieel en professioneel) van de sociale economie hebben. Een derde categorie bevat ondernemingen die andere sociale doelstellingen als primaire redenen voor de ontplooiing van hun economische activiteiten voorop stellen. Deze laatste categorie kan op haar beurt eng of ruim afgebakend worden (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

De sociale inschakelingseconomie

Als we de sociale economie gedefinieerd hebben als een wijze van economisch handelen waarin economische activiteiten ontplooid worden met het doel tegemoet te komen aan sociale behoeften en dit doen op een wijze die concreet uiting geeft aan primair sociale beweegredenen, dan vormt de sociale inschakelingseconomie hier een specifieke vorm van. De sociale inschakelingseconomie dient immers primair de behoefte tot socio-professionele integratie van kwetsbare groepen die moeilijk elders aan de bak komen op de arbeidsmarkt. In reactie op de langdurige uitsluiting van kansengroepen op de arbeidsmarkt heeft de Vlaamse overheid, in lijn met de overheden van de andere Europese lidstaten (zie onder andere Deraedt, Van Opstal & Gijssels, 2009), de sociale economie in de eerste

plaats gezien en ondersteund als generator van arbeidsplaatsen en professionele herinschakeling, onder andere via intensieve trajectbegeleiding. Een praktisch uitvloeisel hiervan is het feit dat de sociale inschakelingsinitiatieven formeel geregistreerd worden. Ze vormen een waaier van initiatieven en werkvormen die onderling verschillen in de manier van inschakeling, de beoogde doelgroep en de ingezette middelen om het doel te bereiken. Vaak gaat het om een aanbod van tewerkstelling, eventueel gecombineerd met opleiding aan achtergestelde doelgroepen binnen de methodiek van de trajectbegeleiding. De aangeboden tewerkstelling kan van korte of lange duur zijn en vindt plaats in specifiek daartoe opgerichte bedrijven of projecten. Deze kunnen ook door lokale overheden geïnitieerd zijn (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Voor een omschrijving van deze werkvormen en een overzicht van de ontwikkeling van het beleid ter zake, zie de bijdrage van Jacobs en Samoy (2010) elders in deze katern.

Het realiseren van de integratie op de arbeidsmarkt van groepen in de samenleving die bijzondere moeilijkheden ervaren om aan werk te geraken is een belangrijke maatschappelijke doelstelling voor sociale economie ondernemingen. Toch willen we de sociale economie niet reduceren tot deze sociale inschakelingseconomie. Naast de doelstelling van arbeidsmarktintegratie van maatschappelijk kwetsbare groepen zijn er nog vele andere sociale doelstellingen die kunnen nagestreefd worden en nog andere primaire beweegredenen volgens dewelke dit kan gebeuren (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

De erkende ondersteuningsstructuren van de sociale economie

Een tweede categorie van sociale economie ondernemingen is deze van de ondersteunende organisaties voor de sociale (inschakelings-)economie. We zien de 'professionele en financiële ondersteuning van de sociale economie' als een tweede belangrijke doelstelling van sociale economie ondernemingen.

Ook hier kunnen we voor de praktische afbakening van deze categorie beroep doen op erkenningsmechanismen. Zo worden op basis van het

Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie adviesbureaus,⁷ solidaire financiers⁸ en startcentra⁹ als ondersteuningsstructuren erkend. VOSEC werd erkend als overlegplatform voor de sociale economie en tijdens de legislatuur 2004-2009 werden op Vlaams niveau verdere initiatieven genomen ter ondersteuning van de sociale economie. Zo werd Trividend opgericht als Vlaams Participatiefonds voor de Sociale Economie,¹⁰ evenals het doorlichtings-team. Ook het Vlaams Investeringsfonds Sociale Economie (SIFO)¹¹ werd aan het ondersteuningsinstrumentarium toegevoegd. Momenteel worden de structuren ter ondersteuning van de sociale economie opnieuw door de Vlaamse overheid onder de loep genomen (zie ook de bijdrage van Jacobs en Samoy (2010) elders in deze katern).

Andere sociale doelstellingen als primaire inzet van sociaal economisch ondernemen

Naast sociale inschakeling en ondersteuning van de sociale economie zijn er nog een hele reeks andere maatschappelijke doelstellingen die de primaire inzet voor sociaal economisch ondernemen kunnen uitmaken, zoals eerlijke handel, milieuvriendelijke productie van levensmiddelen, goederen en energie, duurzaam hergebruik van goederen en grondstoffen (solidariteit met toekomstige generaties), sociale dienstverlening, dienstverlening in zorg of welzijn, participatief ondernemen, enzovoort. De 'enzovoort' wijst erop dat 'het nastreven van sociale doelstellingen' zeer ruim kan worden geïnterpreteerd. De sociale economie ondernemingen die niet onder een van de twee bovenstaande categorieën vallen, en dus niet erkend zijn als werkvorm van sociale inschakeling of als erkende ondersteuningsstructuur voor de sociale economie, kunnen we, naar analogie met deze erkenningen van overheidswege, empirisch afbakenen door een beroep te doen op andere mechanismen van erkenning, vaak geïnitieerd door de sector zelf en dikwijls ook onder de vorm van erkende gesprekspartner erkend door de overheid (Gijssels & Van den Broeck, 2008).

Zo is er de officiële erkenning die van toepassing is op de coöperatieve vennootschappen, door de sector zelf geïnitieerd en van overheidswege gesteund: de *erkende coöperatie*. De principes van coöperatief ondernemen, zoals geformuleerd in de

schoot van de International Coöperative Alliance (1995)¹² en wereldwijd erkend (onder andere in de Recommendatie Nr. 193 ter bevordering van coöperaties van de ILO,¹³ ideologische onderbouw van de coöperatieve ondernemingsvorm) lag mee aan de basis voor deze van de sociale economie.¹⁴ Maar aangezien de Belgische wetgeving ten aanzien van de coöperatieve vennootschapsvorm geen gewag maakt van de principes van coöperatief ondernemen, kunnen niet alle van de circa veertigduizend coöperaties zomaar tot de sociale economie gerekend worden. Om de coöperaties die zich inschrijven in het coöperatieve project van de anderen te kunnen onderscheiden, werd in 1955 de Nationale Raad voor de Coöperatie (NRC) in het leven geroepen. Deze Raad erkent, confer het Koninklijk Besluit van 8 januari 1962, die coöperaties die zich ertoe verbinden volgende waarden te respecteren: vrijwillige toetreding, gelijk stemrecht of beperking van het stemrecht op de algemene vergaderingen, de aanstelling van bestuurders door de algemene vergadering, een matig dividend en een ristorno aan de vennoten (Gijssels & Van Opstal, 2008).¹⁵ Het dient hier evenwel opgemerkt te worden dat de lijst van erkende coöperaties geen exhaustieve lijst is van coöperaties die volgens het coöperatieve gedachtegoed functioneren. Een aantal van deze coöperaties heeft geen erkenning aangevraagd. Op dit ogenblik kunnen we, pragmatisch gezien, evenwel niet anders dan ons tot de lijst van de voor de NRC erkende coöperaties te beperken (Gijssels & Van den Broeck, 2008). Recent wordt steeds meer richting het coöperatief model gekeken voor de oprichting van private handelsvennootschappen of publiek-private samenwerkingen op het terrein van gezondheidszorg, welzijnszorg, maatschappelijke dienstverlening, duurzame energie en mobiliteit en dergelijke.

Een tweede mechanisme van erkenning van 'behoren tot de sociale economie' kan gevonden worden in het *lidmaatschap van een koepel of federatie van ondernemingen die in VOSEC*, het Vlaams overlegplatform voor de sociale economie, is vertegenwoordigd. Immers, VOSEC werd door de Vlaamse overheid erkend als gesprekspartner voor de sociale economie. Het vertegenwoordigt federaties en koepels van ondernemingen die haar definitie van sociale economie onderschrijven. Veel van deze ondernemingen zijn ook terug te vinden in de categorieën van sociale inschakeling en ondersteuning

voor de sociale economie. Toch bereikt VOSEC ook nog een hele reeks andere ondernemingen die de creatie van sociale meerwaarde als hun primaire doelstelling formuleren en de fundamentele waarden en principes van de sociale economie, zoals ze door VOSEC werden geformuleerd, onderschrijven (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008). Dit via aanmelding als sociale economie onderneming voor het repertorium van ondernemingen op de porttaalsite van de sociale economie in Vlaanderen die door VOSEC wordt beheerd.

Aldus komen we tot een pragmatische en dynamische afbakening van de sociale economie met de sociale inschakelingseconomie als kern en andere ondernemingen met sociale finaliteit (in termen van doelstellingen en waarden) in de schil. Bij elke concrete uitdraai van een monitor, moet men duidelijke keuzes maken met betrekking tot de reikwijdte ervan en derhalve van het omsloten gedeelte van de sociale economie. Bij de rapportering van de cijfergegevens moet men steeds duidelijk vermelden op welke categorieën van sociale economie ondernemingen de cijfers betrekking hebben, om elke vorm van reductionisme van een breder theoretisch begrip tot een beperkte en pragmatisch waarneembare deelcategorie te vermijden (Gijselinckx & Van den Broeck, 2008).

Caroline Gijselinckx¹⁶

Noten

1. De oudste definitie dateert van 1990 en werd door de Waalse Raad voor de Sociale Economie (Conseil Walon de l'Économie Sociale (CWES) geformuleerd (Marée, Gijselinckx, Van den Broeck & Dujardin, 2007): "De sociale economie bestaat uit economische activiteiten van (voornamelijk coöperatieve) ondernemingen, ziekenfondsen en verenigingen die berusten op ethische beginselen die in de volgende gedragslijnen tot uiting komen: (1) Dienstverlening aan de leden of aan de gemeenschap is het doel, veeleer dan winst maken; (2) Zelfstandig bestuur; (3) Democratisch besluitvormingsproces; (4) Mensen en arbeid gaan voor op kapitaal bij de verdeling van de inkomsten."
2. Zie: http://www.socialeconomie.be/user_docs/Samenwerkingsakkoord2005-2008.doc.
3. Idem.
4. Idem.
5. Voor een bespreking van de verankering van de sociale economie-definitie in het coöperatieve project, zie Marée en Saive (1984).
6. Ook voor Europa is dit een betwistbare zaak. Zie onder andere Coates, 2009.
7. De erkende adviesbureaus stellen expertise ter beschikking op gebied van sociaal-economische bedrijfsvoering. Een van hun belangrijkste troeven is de expertise en vertrouwdeheid met de sociale economie. Ze geven bedrijfseconomisch advies, advies over de handelsvorm, het HRM-beleid, het marketingbeleid en stakeholdermanagement. Daarnaast verzorgen de adviesbureaus *social audits* en ondersteunen zij de professionalisering van de sector.
8. De solidaire financiers zijn ontstaan vanuit de logica dat ondernemingen in de sociale economie niet altijd terecht kunnen bij reguliere financiers, omwille van de lagere winstmarges en het hogere risico dat ze nemen. Daarom werden op particulier en overheidsinitiatief alternatieve financiers voorzien. De financiers zijn gespecialiseerd in: het verschaffen van allerhande kredieten; het verschaffen van risicokapitaal door: kapitaalparticipaties (een participatie als aandeelhouder in het kapitaal van een vennootschap) – enkel voor vennootschappen, niet voor vzw's; achtergestelde leningen (een lening die slechts dient terugbetaald te worden wanneer alle andere schulden afgelost zijn) – vzw's kunnen enkel beroep doen op achtergestelde leningen).
9. Sinds begin 2001 kunnen personen of ondernemingen die een onderneming in de sociale economie wensen op te starten terecht bij een van de erkende startcentra sociale economie. Vanuit het Samenwerkingsakkoord Meerwaardeneconomie 2000 worden aan de startcentra drie functies toegekend: bedrijfsontwikkeling; het uitbouwen van een bedrijventrum; het aanbieden van intensieve managementondersteuning aan ondernemingen in de sociale economie. Sinds de wijziging van het meerwaardenbesluit in 2005 werd het uitbouwen van een bedrijventrum niet meer als een kerntaak van de startcentra. Deze taak werd overgedragen naar de Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij (POM).
10. Opggericht als publiek-private samenwerking in 2001 verschaft Trividend risicokapitaal in de vorm van kapitaaldeelnames en achtergestelde leningen. De Vlaamse overheid was medeoprichter van Trividend en subsidieert jaarlijks een deel van de werkingskosten.
11. Het SIFO was een antwoord van de Vlaamse overheid op de beslissing van de federale regering om vanaf

1 januari 2009 de werking van het Kringloopfonds (KF) stop te zetten. Dit fonds richtte zich naar organisaties of ondernemingen die tot de sociale economie behoren, en voorzag in een participatie in het kapitaal en/of het verstrekken van leningen. Het KF haalde geld op bij het grote publiek via een obligatielening met een looptijd van vijf jaar voor 72 miljoen euro, met een belastingvoordeel aan gekoppeld voor particulieren.

12. www.ica.coop
13. www.ilo.org
14. Voor een bespreking van de relatie tussen het coöperatief project en sociale economie, zie Marée en Saive, 1984.
15. http://mineco.fgov.be/SME/Cooperatives/council_nl.htm.
16. Caroline Gijssels is onderzoeksleider Middenveld en Sociale Economie aan het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA) van de K.U.Leuven. Deze bijdrage is gebaseerd op een onderzoek dat de auteur, samen met Gert Van den Broeck, uitvoerde in het kader van het Steunpunt Werk en Sociale Economie. Met Gert Van den Broeck schreef ze het technisch voorrapport ter voorbereiding van een monitor voor de sociale economie in Vlaanderen (Gijssels & Van den Broeck, 2008), dat de basis vormde voor de ontwikkeling en uitdraai van de monitor door Eva Deraedt en Wim Van Opstal (2009), waarvan de resultaten elders in dit katern (Van Opstal & Deraedt, 2010) beknopt worden weergegeven.

Bibliografie

- Austin, J., Stevenson, H. & Wei-Skillern, J. 2006. Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30 (1), 1-22.
- Berlage, L., Decoster, A., m.m.v. Van der Auwera, I. 2000. *Inleiding tot de economie*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Borzaga, C. & Defourny, J. 2000. *The emergence of social enterprise*. London: Routledge.
- Branden, T. & Pestoff, V. 2006. Co-production, the third sector and the delivery of public services: an introduction. *Public Management Review*, 8(4), 493-501.
- Coates, A. & Van Opstal, W. 2010. Juridische kaders in de sociale economie: een rechtseconomische doorlichting. *Over.Werk*. Tijdschrift van het Steunpunt Werk en Sociale Economie, 20(3), 51-56.
- Commission des Communautés Européennes 1995. *Les initiatives locales de développement et d'emploi, document de travail des services de la commission*, Brussel.
- Dees, J.G. & Anderson, B.B. 2006. Framing a Theory of Social Entrepreneurship: Building on Two Schools of Practice and Thought. *Research on Social Entrepreneurship ARNOVA Occasional Paper Series*, 1(3), 39-66.
- Defourny, J. 2004. L'émergence du concept d'entreprise sociale. *Reflets et Perspectives*, XLIII (3).
- Defourny J., Develtere, P. & Fonteneau, B. 1999. *Sociale economie in noord en zuid*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Defourny J., Nicaise, I., Bajoit, G. et al. 2001. *Sociale Economie: conceptualisering, sociale tewerkstelling en buurtdiensten*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Defourny, J., Develtere, P., Fonteneau, B. & Nyssens, M. (Eds) 2009. *The worldwide making of the social economy. Innovations and changes*. Leuven: ACCO.
- Delors J. & Gaudin, J. 1979. Pour la création d'un troisième secteur coexistant avec celui de l'économie de marché et celui des administrations. *Problèmes économiques*, (1616), 20-24.
- Deraedt, E. et al. 2009. *Social enterprise: a conceptual framework*. Conceptual Discussion Paper for the ILO Social Enterprise Development Targeting Unemployed Youth in South Africa (SETYSA) project. Leuven: HIVA-K.U.Leuven.
- Deraedt, E. & Van Opstal, W. 2009a. *Een monitor voor de sociale inschakelingseconomie in Vlaanderen. Resultatenrapport – WSE Report 2009*.
- Deraedt, E. & Van Opstal, W. 2006b. *Een monitor voor de sociale inschakelingseconomie in Vlaanderen. Methodologierapport*. Leuven: HIVA/Steunpunt Werk en Sociale Economie.
- Develtere, P. 2006. Sociale economie: pleidooi voor een brede kijk. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 97 (6), 10-19.
- Elkington, J. 1998. *Cannibals with forks, the triple bottom line of the 21st century business*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Eme, B. 1991. Les services de proximité. *Informations sociales*, August-September, 13, 34-42.
- Evers, A. 1990. Im intermediären Bereich. Soziale Träger und Projekte zwischen Haushalt, Staat und Markt. *Journal für Sozialforschung*, 2 (30), 189-210.
- Evers, A. 1995. Part of the welfare mix: The third sector as an intermediate area. *Voluntas*, 6(2), 119-39.
- Evers, A. & Laville, J.-L. 2004. Defining the Third Sector in Europe. In A. Evers & J.-L. Laville (Eds), *The Third Sector in Europe*. Cheltenham, UK, & Northampton, USA: Edward Elgar.
- Evers A. 2001. The significance of social capital in the multiple goal and resource structure of social enterprises. In C. Borzaga & J. Defourny (Eds.), *The emergence of social enterprise*. London and New York: Routledge.
- Evers, A. & Laville, J.-L. (eds.) 2004. *The Third Sector in Europe*. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.
- Frans M., Seynaeve, K. & Vranken, J. 2002. *Balanceren op een slappe koord. Spanningsvelden in de sociale economie*. Antwerpen: Uitgeverij Garant.
- Gijssels, C. & Van den Broeck, G. 2008. *Monitoring-instrument voor de sociale economie in Vlaanderen. Technisch voorrapport – WSE Report 2008*.
- Jacobs, M. & Samoy, E. 2010. De Vlaamse sociale inschakelingseconomie vandaag. Een verhaal van groei en

- hervormen. *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt Werk en Sociale Economie*, 20(3), 26-36.
- Jones, D. & Keogh W. 2006. Social enterprise: a case of terminological ambiguity and complexity. *Social Enterprise Journal*, 2 (1), 11-26.
- Koning Boudewijntichting 2003. *Buurt- en nabijheidsdiensten: beleidsaanbevelingen, het resultaat van de ronde tafelgesprekken georganiseerd door de Koning Boudewijntichting in het kader van het experimentenfonds*, Brussel: Koning Boudewijntichting.
- Lauwereys, L. & Nicaise, I. 1999. *Morfologie van de sociale tewerkstelling in België*. Leuven: HIVA-K.U.Leuven.
- Laville, J.-L. 1992. *Les services de proximité en Europe*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Laville, J.-L. (ed.) 1994. *L'économie solidaire*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Lévesque, B., Bourque, G. & Forgues, E. 2001. *La nouvelle sociologie économique: originalité et diversité des approches*. Sociologie économique. Paris: Desclée de Brouwer.
- Marée, M. & Mertens, S. 2002. *Contours et statistiques du non-marchand en Belgique*. Luik: Editions de l'Université de Liège.
- Marée M., Gijssels, C., Van den Broeck, G. & Dujardin, A. 2007. *Inventaris van databanken ter voorbereiding van een meetpost meerwaarde-economie*. Luik/Leuven: Centre d'Economie Sociale/HIVA-K.U.Leuven.
- Mens- en Milieuvriendelijk Ondernemen vzw 2004. *Referentiegids Sociale Economie*. Berchem.
- Mertens, S. & Marée, M. 2007. De definitie van de sociale economie in België. *E-note nr.2 van het Cera Steunpunt Coöperatief Ondernemen*. Leuven: HIVA-K.U.Leuven.
- Pestoff, V. 1991. *Between the Market & Politics: Cooperatives in Sweden*. Frankfurt am Main and Boulder, CO: Campus Verlag & Westview Press.
- Pestoff, V. 1995. Local Economic Democracy and Multi-Stakeholder Co-operatives. *Journal of Rural Co-operation*, 23 (2): 151-167.
- Pestoff, V. 1998 & 2005. *Beyond the Market and State. Civil Democracy and Social Enterprises in a Welfare Society*. Aldershot, UK and Brookfield, NJ: Ashgate.
- Van Opstal, W. & Deraedt, E. 2010. Naar een monitor voor de sociale economie in Vlaanderen. *Over.Werk. Tijdschrift van het Steunpunt Werk en Sociale Economie*, 20(3), 37-50.
- Salamon, L. 2010. Putting the Civil Society Sector on the Economic Map of the World. *Annals of Public and Co-operative Economics*, 81(2), 167-210.
- Van Brempt, K. 2004. *Beleidsnota 2004-2009 Sociale Economie*.
- Van Brempt, K. 2007. *Beleidsbrief Sociale Economie 2007-2008*.